

KS. PAWEŁ ŁOBACZEWSKI

Osobowościowe i psychospołeczne korelaty religijności. Przegląd badań

Istotnym elementem opisu dla wielu kategorii psychologicznych jest ukazanie ich odniesień i powiązań z innymi konceptami psychologicznymi. Ta swoista mapa daje możliwość bardziej precyzyjnego dookreślenia sposobu funkcjonowania danego konstruktów w złożonych strukturach psychicznych. W przypadku religijności zadanie to ma duży stopień trudności ze względu na dużą i ciągle wzrastającą liczbę wymiarów opisujących samą religijność. Nie bez znaczenia jest ciągle zwiększająca się liczba badań z tego zakresu. W niniejszym artykule przedstawione zostaną przede wszystkim wyniki badań ukazujących powiązania z niektórymi strukturami osobowości, a także niektórymi czynnikami środowiskowymi (psychospołecznymi).

1. OSOBOWOŚCIOWE KORELATY RELIGIJNOŚCI

Rozpatrując relację religijność – osobowość należy przy tym pamiętać, że zależności występujące pomiędzy nimi mają charakter złożony. Nieuprawnionym byłoby twierdzenie, że któraś z tych rzeczywistości w prosty sposób wpływa na drugą.¹ Stan aktualnej wiedzy wskazuje raczej na związki o charakterze zwrotnym, które zmiany jakościowe w jednej ze struktur przenoszą na strukturę drugą. Oczywiście sam proces owego przeniesienia nie musi dokonywać się w sposób natychmiastowy i bez udziału innych czynników wpływających na jego zakres i jakość. Na pewno nie ma on charakteru prostoliniowego. Trudno jest jednak ustalić czy to religijność czy osobowość odgrywają rolę przyczyny owych zmian. Brak tu prostej reakcji przyczynowo-skutkowej.² W każdym razie uprawnionym

¹ W. Prężyńska, *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*, Lublin 1981; J. Koziński, *Z Bogiem albo bez Boga*, Warszawa 1991, 138-139; R. A. Emmons, R. F. Paloutzian, *The Psychology of Religion*, Annual Review of Psychology 54 (2003), 377-402; M. Jarosz, *Interpersonalne uwarunkowania religijności*, Lublin 2003.

² J. Szymoła, *Poziom narcyzmu a typ relacji do Boga*, Zeszyty Naukowe KUL 45 (2000), 67-75, tutaj 46.

wydaje się twierdzenie, że integracja osobowości może przebiegać wraz z integracją religijności, podobnie jak dezintegracja jednej z nich w efekcie może pociągać taki sam proces w przypadku drugiej. Mogą jednak zaistnieć szczególne sytuacje, gdy związek ten nie będzie, aż tak głęboki. Wówczas pomiędzy religijnością a osobowością nie będzie tak silnych interakcji.³ Warto zwrócić uwagę, że najbardziej istotne zależności otrzymuje się w przypadku badania związków pomiędzy wymiarami osobowościowymi a wymiarami składającymi się na strukturę religijności. Znacznie słabsze powiązania bądź ich brak występują w przypadku redukcji religijności do jednego bardziej ogólnego wymiaru. Poniżej ukazane zostaną powiązania z niektórymi zmiennymi, najpierw dla religijności ogólnie, a potem dla niektórych jej wymiarów: relacji religijnych, przeżycia religijnego i religijności personalnej.

Eksploracje prowadzące do wykrycia związków religijności z cechami osobowości prowadzono w oparciu o koncepcję H. Eysencka. Nie udało się wykryć jakichkolwiek związków z czynnikami: Neurotyzm czy też Ekstrawersja.⁴ Ustalono, że trzeci z superczynników, Psychotyzm, koreluje na poziomie ok. -0,30.⁵

Religijność była również zestawiana z koncepcją osobowości w ujęciu R.B. Cattella. Okazało się, że osoby o wysokiej intensywności postawy

³ W. Prężyna, *Funkcja postawy*, 47.

⁴ L. J. Francis, *Is psychoticism really a dimension of personality fundamental to religiosity?*, *Personality and Individual Differences* 13 (1992), 645–652; B. M. D'Onofrio, L. J. Eaves, L. Murrelle, H. H. Maes, B. Spilka, *Understanding biological and social influences on religious affiliation, attitudes, and behaviors: A behavior genetic perspective*, *Journal of Personality* 67 (1999), 953–984; M. W. Eysenck, *Personality and the psychology of religion*, *Mental Health, Religion and Culture* 1 (1998) nr 1, 11–19; L. J. Francis, Ch. J. Jackson, *Eysenck's dimensional model of personality and religion: are religious people more neurotic?*, *Mental Health, Religion and Culture* 6 (2003) nr 1, 87–100.

⁵ L. J. Francis, *Is psychoticism*; L. J. Francis, P.R. Pearson, *The personality characteristics of student churchgoers*, *Personality and Individual Differences* 15 (1993), 373–380; J. Maltby, *Religious orientation and Eysenck's personality dimensions: The use of the amended religious orientation scale to examine the relationship between religiosity, psychoticism, neuroticism and extraversion*, *Personality and Individual Differences* 26 (1999), 79–84; B. Beit-Hallahmi, M. Argyle, *The psychology of Religious Behavior. Belief and Experience*, London 1997, 164; C. A. Lewis, *The religiosity-psychoticism relationship and the two factors of social desirability: a response to Michael W. Eysenck (1999)*, *Mental Health, Religion and Culture* 3 (2000) nr 1, 39–45; M. Argyle, *Psychology and Religion. An Introduction*, London-New York 2000, 33.

religijnej różnią od uzyskujących niskie wyniki w tym zakresie w następujących czynnikach: poziom superego, konwencjonalizm, radykalizm oraz w nieco mniejszym stopniu desurgencja, racjonalizm i samokontrola.⁶

V Saroglou przeprowadził metaanalizę badań z zakresu związków religijności z nowszą wersją teorii cech – z *Wielką Piątką*. Ze względu na dość odmienny rodzaj zmiennych opisujących religijność w każdej z tych eksploracji postanowił on pogrupować je w cztery kategorie: religijność (wewnętrzna), dojrzała i otwarta religijność, fundamentalizm religijny oraz religijność zewnętrzna. W pierwszej kategorii wykryto bardzo słabe powiązania z Ekstrawersją i Sumiennością oraz słabe z Ugodowością ($r=0,22$). W przypadku religijności otwartej i dojrzałej wykryto związki z wszystkimi czynnikami Wielkiej Piątki. Najślabiej skorelowany był Neurotyzm (-0,10), najsilniej zaś Otwartość na Doświadczenie (0,22). W przypadku religijnego fundamentalizmu związki okazały się nieistotne, z kolei w przypadku religijności zewnętrznej wykryto bardzo słabą korelację z neurotyzmem (0,11).⁷ R. Kosek badając seminarzystów z trzech polskich Wyższych Seminariów Duchownych wykrył związek jakości relacji z Bogiem z Neurotyzmem i Ekstrawersją (w tym drugim przypadku był on ujemny).⁸ W niektórych badaniach nie wykryto jednak żadnych związków.⁹ W Belgii uzyskano rezultaty wskazujące na powiązania niektórych wymiarów religijności postkrytycznej (jest ona zbliżona do swego rodzaju stylów myślenia religijnego) jedynie z Otwartością na Doświadczenie.¹⁰ Jak widać z przedstawionych powyżej wyników

⁶ W. Prężyńska, *Funkcja postawy*, 150.

⁷ V Saroglou, *Religion and the five factors of personality: A meta-analytic review*, *Personality and Individual Differences* 32 (2002), 15-25, tutaj 21-24. Ta metaanaliza została ona dokonana w oparciu o wyniki z 13 różnych badań (prowadzonych w Kanadzie, USA, Polsce, Belgii i na Tajwanie).

⁸ R. B. Kosek, *The Desire for God: An Assessment of Seminarians' Spirituality through the Lens of the "Big Five"*, *Pastoral Psychology* 49 (2000) nr 1, 43-50.

⁹ Zob. np.: G. Saucier, *Isms and the structure of social attitudes*, *Journal of Personality and Social Psychology* 78 (2000), 366-385; L. L. Streyffeler, R. J. McNally, *Fundamentalists and liberals: Personality characteristics of Protestant Christians*, *Personality and Individual Differences* 24 (1998), 579-580.

¹⁰ B. Duriez, B. Soenens, W. Beyers, *Personality, identity styles, and religiosity: An integrative study among late adolescents in Flanders (Belgium)*, *Journal of Personality* 72 (2004) nr 5, 877-910; B. Duriez, B. Soenens, *Personality, identity styles, and religiosity: An integrative study among late and middle adolescents*, *Journal of Adolescence* 29 (2006) nr 1, 119-135.

powiązania pomiędzy osobowością ujmowaną w kategoriach teorii cech a religijnością są słabe i niejednolite.

Wydaje się, że religijność posiada również większe związki z samooceną. W USA wykryto, że osoby zaangażowane religijnie wykazują wyższy poziom samooceny.¹¹ Podobne wyniki przyniosły badania wśród studentów.¹² Zbliżone wyniki uzyskano badając młodzież przynależącą do Kościoła Rzymsko-Katolickiego z pięciu różnych kultur.¹³

W zakresie powiązań z poczuciem kontroli brak jest jednoznacznych rezultatów badań.¹⁴ Jednak wiele wskazuje na to, że wyższy poziom religijności towarzyszy wewnętrznemu poczuciu kontroli. Rezultaty takie uzyskali Rasmussen i Charman.¹⁵ Z kolei Kahoe wykrył, że ten rodzaj poczucia kontroli związany jest z religijnością wewnętrzną, podczas gdy zewnętrzne poczucie kontroli koreluje z religijnością zewnętrzną.¹⁶ Ostatnio wyniki te zostały potwierdzone przez inny zespół badaczy (Wong-McDonald, Gorsuch 2004).¹⁷

Reiss wykrył, że religijność jest związana z niskim pragnieniem niezależności. Twierdzi on, że niskie pragnienie niezależności można ulokować na kontinuum między całkowitym liczeniem na siebie i absolutną podległością. Stąd ludzie religijni próbując uniknąć ekstremów lokują się

- ¹¹ Ch. G. Ellison, *Religious Involvement and Self-Perception among Black-Americans*, *Social Forces* 71 (1993), 1027-1055.
- ¹² H. M. Bahr, T. K. Martin, "And Thy Neighbor as Thyself": *Self-Esteem and Faith in People as Correlates of Religiosity and Family Solidarity among Middletown High School Students*, *Journal for the Scientific Study of Religion* 22 (1983) nr 2, 132-144.
- ¹³ C. B. Smith, A. J. Weigert, D. L. Thomas, *Self-esteem and religiosity: An analysis of catholic adolescents from five cultures*, *Journal for the Scientific Study of Religion* 18 (1979) nr 1, 51-60.
- ¹⁴ B. Beit-Hallahmi, M. Argyle, *The psychology of Religious Behavior*, 173.
- ¹⁵ L. Rasmussen, T. Charman, *Personality and religious beliefs: A Test of Flugel's Superego Projection Theory*, *International Journal for the Psychology of Religion* 5 (1995) nr 2, 109-117.
- ¹⁶ R. D. Kahoe, *Intrinsic Religion and Authoritarianism: A Differentiated Relationship*, *Journal for the Scientific Study of Religion* 16 (1977) nr 2, 179-182.
- ¹⁷ A. Wong-McDonald, R. L. Gorsuch, *A Multivariate Theory of God Concept, Religious Motivation, locus of control, Coping and Spiritual Well-Being*, *Journal of Psychology and Theology* 32 (2004) nr 4, 318-334.

gdzieś pomiędzy jednym a drugim krańcem, lecz tak, by uniknąć nie dającej się pogodzić z religijnością niezależności (s. 51).¹⁸

Badania przeprowadzone przez Prężynę wskazują, że religijność (mierzona jako centralność przedmiotu postawy religijnej) powiązana jest z wartościami społecznymi, potrzebą otwarcia się na drugiego człowieka.¹⁹ Niska centralność wykazuje związki z elementami narcyzmu. W analizie powiązań pomiędzy religijnością a wartościami Schwartz i Huismans wykryli, że najsilniej z religijnością powiązane są takie wartości jak Konserwatyzm i Życzliwość. Negatywne związki wykazał przede wszystkim Hedonizm.²⁰ Z kolei metaanaliza 21 badań z 15 krajów ukazała, że religijność (rozumiana tu w sensie bardziej ogólnym – chodzi o religie monoteistyczne) powiązana jest z takimi wartościami z modelu Schwartza jak: Tradycja, Konformizm i Życzliwość.²¹ Wartości wykazujące ujemne związki z religijnością to: Hedonizm, Stymulacja i Dyrektywność. Podobne wyniki uzyskali w swych badaniach Saroglou i Galand (2004) z tą różnicą, że z religijnością nie korelowały: Życzliwość i Dyrektywność. Pojawił się zaś związek z Osiągnięciami.²²

1.1. RELACJE RELIGIJNE

Badania na temat związków pomiędzy altruizmem a relacjami religijnymi badanymi metodą D. Hutsebauta wskazały na bardziej dojrzałą religijność osób będących altruistami. Parametry religijności o cechach mniejszej dojrzałości cechowały grupę nie-altruistów. Ci pierwsi otrzymali wyższe wyniki w skalach Zależność, Identyfikacja, Współhumanitarność i Norma Etyczna. Z kolei osoby o niskim poziomie altruizmu uzyskały wyższe wyniki w skalach Autonomia, Buntowniczość i Wina.²³ Warto

¹⁸ S. Reiss, *Why People turn to religion: A Motivational Analysis*, Journal for the Scientific Study of Religion 39 (2000) nr 1, s.47-53.

¹⁹ W. Prężyna, *Motywacyjne korelaty centralności przedmiotu postawy religijnej*, Roczniki Filozoficzne 25 (1977) z.4, 1-164.

²⁰ S. H. Schwartz, S. Huismans, *Value priorities and religiosity in four Western religions*, Social Psychology Quarterly 58 (1995), 88-107.

²¹ V Saroglou, V. Delpierre, R. Dernelle, *Values and religiosity: a meta-analysis of studies using Schwartz's model*, Personality and Individual Differences 37 (2004) nr 4, 721-734.

²² V Saroglou, F. Galand, *Identities, values, and religion: A Study Among Muslim, Other Immigrant, and Native Belgian Young Adults after the 9/11 Attacks*, Identity: An International Journal of Theory and Research 4 (2004) nr 2, 97-132.

²³ J. Śliwak, *Altruizm a religijność człowieka. Badania empiryczne*, Roczniki Filozoficzne KUL 41 (1993) z.4, 53-77; J. Śliwak, M. Szafrńska,

zaznaczyć, że rezultaty te potwierdzają uzyskane wcześniej wyniki w badaniach eksplorujących związki pomiędzy altruizmem i religijnością w ogólności.²⁴ J. Szymołaon badał powiązania koncentracji na sobie z typem relacji do Boga. Zastosowany przez niego kwestionariusz mierzy koncentrację na prywatnym ja (chodzi tu o zogniskowanie uwagi na obszarach własnej osobowości niedostępnych innym), koncentrację na publicznym ja (skupienie na tych aspektach ja, które mogą być przedmiotem obserwacji przez innych), a także niepokój społeczny (opisuje on reakcję emocjonalną wynikającą z antycypacji podlegania ocenie ze strony innych ludzi). Ten ostatni wymiar koreluje dodatnio z tymi skalami metody do badania relacji religijnych, które wskazują na niedojrzały typ religijności. Ujemne związki pojawiają się z kolei w przypadku parametrów wskazujących na religijność o wyższym stopniu dojrzałości. Osoby, które cechują się wyższym stopniem koncentracji na publicznym ja uzyskały wyniki wskazujące na inny typ religijności. W sposób szczególny identyfikują się Chrystusem, ale także uznają potrzebę bycia zależnym od Boga. Zaskakującym jest, że skala ta koreluje z lękiem przed niepewnością, wymiarem, który wskazuje na pewną niedojrzałość religijną. Trochę więcej związków z religijnością wykazuje skala koncentracji na prywatnym ja. Wszystkie one mają znak dodatni i dotyczą prawie wszystkich aspektów relacji religijnych (z wyjątkiem skali Współhumanitarność), które są charakterystyczne dla dojrzałych związków z Bogiem.²⁵

Wartościowe rezultaty przyniosły badania prowadzone przez W. Chaima nad związkami relacji religijnych z potrzebami interpersonalnymi. Zależność od Boga, Identyfikacja z Chrystusem, Akceptacja przekonań, Współhumanitarność, Norma etyczna i Centralność to skale, które wykazują ujemne związki z potrzebą włączania się do życia społecznego i bycia

Poziom altruizmu a przeżywane relacje religijne do Boga, w: *Postawy wobec religii. Psychologiczne uwarunkowania i konsekwencje*, red. T. Doktor, K. Franczak, Warszawa 2000, 161-185; J. Szymołaon, *Postawy prospołeczne a religijność*, *Roczniki Psychologiczne* 5 (2002), 181-193.

²⁴ J. Youniss, J. A. McLellan, M. Yates, *Religion, community service, and identity in American youth*, *Journal of Adolescence* 22 (1999), 243-253; J. S. Mattis, R. J. Jagers, C. A. Hatcher, G. D. Lawhon, E. J. Murphy, Y. F. Murray, *Religiosity, volunteerism, and community involvement among African American men: an exploratory analysis*, *Journal of Community Psychology* 28 (2000) nr 4, 391-406; M. D. Regnerus, *Religion and positive adolescent outcomes: a review of research and theory*, *Review of Religious Research* 44 (2003) nr 4, 394-413.

²⁵ J. Szymołaon, *Koncentracja na sobie a religijność*, w: *Studia z Psychologii w KUL*, XI, red. P. Francuz, M. Grygielski, W. Otrębski, Lublin 2003, 39-49.

włączanym w życie społeczne.²⁶ Z kolei badania nad możliwymi powiązaniem pomiędzy narcyzmem a typem relacji do Boga ukazują bardzo wyraźne związki tych konstruktów. Wynika z nich, że niższemu poziomowi narcyzmu sprzyjają bardziej dojrzałe i spójne relacje religijne.²⁷ Podobne zależności wykrył Prężyna. W jego badaniach niska centralność przedmiotu postawy religijnej wykazała negatywne związki z elementami narcyzmu.²⁸

1.2. PRZEŻYCIE RELIGIJNE

Poszukiwania korelatów niektórych wymiarów przeżycia religijnego dostarczyły interesujących wyników. Osoby o wysokim poziomie Lęku Niewolniczego bardziej niż inni odczuwają lęk przed losem i śmiercią. Charakteryzuje je także wysokie napięcie potrzeb i popędów wyrażające się w niskiej odporności na frustrację i niezdolności do akceptacji niepowodzeń (czynnik Q4 w strukturze osobowości Cattella). Z kolei osoby o wyższym poziomie Lęku Synowskiego nie wykazują skłonności do reakcji paranoidalnych czy też zachowań neurotycznych. W mniejszym stopniu cechuje je poczucie niezadowolenia i wycofywanie się z kontaktów oraz lęk przed pustką i bezsensem. Na tej podstawie można wnioskować, że o ile Lęk Synowski jawi się jako ściśle związany z przeżyciem religijnym, to Lęk Niewolniczy swe źródło ma niezbyt dojrzałej osobowości, a płaszczyzna religijności jest tylko okazją do jego wyzwolenia.²⁹

W badaniach dotyczących specyficznego wymiaru przeżycia religijnego, jakim jest przeżycie skutków nieobecności Boga Głaz ustalił, że jest ono najbardziej powiązane z lękiem przed pustką i bezsensem, a także z lękiem przed winą i potępieniem.³⁰

1.3. RELIGIJNOŚĆ PERSONALNA

Poszukując korelatów religijności personalnej badano powiązania tego wymiaru z empatią oraz makiawelizmem. Badania wykazały silne

²⁶ W. Chaim, *Interpersonalne korelaty relacji religijnej*, w: *Studia z Psychologii w KUL*, X, red. P. Francuz, M. Grygielski, W. Otrębski, Lublin 2001, 219-236.

²⁷ J. Szymoń, *Poziom narcyzmu*.

²⁸ W. Prężyna, *Motywacyjne korelaty*.

²⁹ J. Szymoń, *Osobowościowe korelaty lęku wobec Boga*, w: *Postawy wobec religii. Psychologiczne uwarunkowania i konsekwencje*, red. T. Doktor, K. Franczak, Warszawa 2000, 186-210, tutaj 204-207.

³⁰ S. Głaz, *Osobowościowe uwarunkowania przeżyć religijnych*, Poznań: 2003, 192.

powiązanie pomiędzy reakcjami empatycznymi a religijnością personalną ($r=0,42$). Warto nadmienić, że wcześniejsze badania prowadzone w USA ujawniły, że wysoki poziom religijności zewnętrznej jest charakterystyczny dla braku nasilenia empatii i otwartości w stosunkach interpersonalnych.³¹ Związek o podobnej sile, lecz odwrotnym kierunku został wykryty w przypadku makiawelizmu ($r=-0,38$). Spośród wymiarów makiawelizmu najsilniejszy związek wykazywała Taktyka postępowania z innymi ludźmi, słabszy – Abstrakcyjna moralność. Najmniejszy związek wykryto w przypadku podskali Poglądy na naturę ludzką.³² Udowodniono także, że religijność apersonalna wykazuje związki z autorytaryzmem i neurotyzmem.³³ Istotne powiązania zachodzą również pomiędzy tym wymiarem a osobowością. Osoby cechujące się religijnością o charakterze personalnym charakteryzują się wysokim poziomem akceptacji siebie. Są to osoby zorientowane na wytrwałą pracę nad sobą. Charakteryzuje je wytrwałość, cenią sobie porządek i kontrolę siebie. Brak jest znaczących wskaźników jawnego bądź ukrytego niepokoju. Są to osoby zrównoważone i wytrwałe. W przypadku osób o religijności apersonalnej charakterystyczne jest mniejsze zaufanie do siebie oraz trudności w opanowaniu i kontroli wewnętrznych impulsów. Ujawniają one wyższy wskaźnik niepokoju ukrytego. Na płaszczyźnie przystosowania społecznego osoby te dążą do uzyskania większej autonomii, są bardziej konfliktowe, dążą do zdominowania innych. Jednostki o religijności personalnej są skoncentrowane na sobie, z otoczeniem kontaktują się selektywnie. Religijności personalnej towarzyszy otwarcie na Boga, innych oraz świat. Osoby te są bardziej altruistyczne. W przypadku apersonalnej formy religijności pojawiają się dystans i podejrzliwość w stosunku do otoczenia.³⁴

³¹ R. W. Hood, B. Spilka, B. Hunsberger, R. Gorsuch, *The psychology of religion: An empirical approach*² New York: 1996, 127.

³² W. Chaim, *Niektóre cechy charakteru a personalny wymiar religijności*, w: Postawy wobec religii. Psychologiczne uwarunkowania i konsekwencje, red. T. Doktor, K. Franczak, Warszawa 2000, 7-20, tutaj 17-19.

³³ K. Franczak, T. Doktor, *Niektóre korelaty religijności personalnej i apersonalnej*, w: Postawy wobec religii. Psychologiczne uwarunkowania i konsekwencje, red. T. Doktor, K. Franczak, Warszawa 2000, 71-85, tutaj 80-84.

³⁴ R. Jaworski, *Psychologiczne korelaty religijności personalnej*, Lublin 1989, 157-168; tenże, *Psychologiczne badania religijności personalnej*, Zeszyty Naukowe KUL 41 (1998) nr 3-4, 77-87, tutaj 84-86.

2. PSYCHOSPOŁECZNE UWARUNKOWANIA RELIGIJNOŚCI

Doniesienia z wielu badań wskazują na możliwość wyodrębnienia czynników, które w pewnym stopniu mogą nadawać kształt religijności, a także jej strukturze. Wśród najczęściej wymienianych znajdują się: płeć, wiek, a także przynależność do klasy społecznej i wielkość danej wspólnoty religijnej.³⁵ Poza tym inni wymieniają jeszcze rasę, poziom wykształcenia, wielkość miasta, religijność rodziców, ich pochodzenie, specyfikę rejonu geograficznego oraz przynależność polityczną.³⁶ Siła oddziaływania przytoczonych powyżej czynników może się dość mocno różnić. Z pewnością wykaz ten mógłby zostać jeszcze poszerzony, jednak wydaje się, że w tej postaci ujmuje on najważniejsze faktory.

Ważnym elementem wpływającym na kształt religijności jest płeć. Rezultaty badań prowadzonych na terenie psychologii religii wskazują na większą religijność kobiet.³⁷ Ma to miejsce w zakresie codziennej modlitwy, jak również na polu przekonań religijnych, gdzie kobiety są bardziej ortodoksyjne. Dotyczy to również uczestnictwa w rytuałach religijnych, jak również przynależności do stowarzyszeń i organizacji o charakterze religijnym.³⁸ Istotne różnice dotyczą też przeżycia religijnego.³⁹

Istnieją jednak dowody na to, że taka prawidłowość nie zawsze musi mieć miejsce. W niektórych sytuacjach kobiety i mężczyźni nie różnią się wcale w zakresie niektórych elementów struktury religijności. Np. Głaz wykazał brak różnic w tym zakresie przy pomiarze przeżycia religijnego.⁴⁰ Wykryto również, że w niektórych sytuacjach mężczyźni mogą być bardziej

³⁵ B. Beit-Hallahmi, M. Argyle, *The psychology of Religious Behavior*, 139.

³⁶ M. Jarosz, *Interpersonalne uwarunkowania*, 41; C. D. Batson, L. W. Ventis, *The religious experience: a social-psychological perspective*, New York 1982, 35.

³⁷ L. J. Francis, *The psychology of gender differences in religion: A review of empirical research*. *Religion* 27 (1997) nr 1, 81-97; M. Argyle, *Psychology and Religion*, 42.

³⁸ A. S. Miller, R. Stark, *Gender and Religiousness: Can Socialization Explanations Be Saved?*, *American Journal of Sociology* 107 (2002) nr 6, 1399-1423; B. Beit-Hallahmi, M. Argyle, *The psychology of Religious Behavior*, 141; D. M. Wulff, *Psychologia religii klasyczna i współczesna*, tłum. P. Jabłoński, M. Sacha-Piekło, P. Socha, Warszawa 1999, 273.

³⁹ C. Marcer, T. Durham, *Religious Mysticism and Tender Orientation*, *Journal for the Scientific Study of Religion* 1 (1999), 175-181.

⁴⁰ S. Głaz, *Osobowościowe uwarunkowania*, 148; tenże, *Wybrane determinanty przeżyć religijnych*, *Roczniki Psychologiczne KUL* 7 (2004), s.77-99.

zaangażowani religijnie niż kobiety. Ma to jednak miejsce w przypadku religii niechrześcijańskich.⁴¹

Istnieje kilka teorii tłumaczących różnice międzypłciowe w zakresie religijności. Niektóre sposoby wyjaśniania tego zjawiska odwołują się do różnic międzypłciowych w osobowości.⁴² Wskazuje się na mniejszą agresywność u kobiet, co może sprzyjać powstawaniu bardziej dojrzałej religijności. Kobiety są również bardziej submisyjne i pasywne w porównaniu do płci przeciwnej. Silniej niż mężczyźni przeżywają poczucie winy i mają większe nastawienie wewnątrzpunitywne.⁴³ Przedmiotem dyskusji może być jedynie źródło tych różnic. W pewnym stopniu mogą one być spowodowane przez relacje kulturowe panujące w danym społeczeństwie (Miller 1986).⁴⁴ Niektóre z cech przypisywanych kobietom są uznawane za składniki struktury religijności. Beit-Hallahmi i Argyle widzą w tej grupie zależność, opiekuńczość czy gotowość do przeżywania poczucia winy.⁴⁵ Miller i Hoffmann wykryli, że preferencja ryzyka charakteryzująca mężczyzn, jak i awersja do ryzyka będąca cechą płci przeciwnej są powiązane z religijnością.⁴⁶ Istnieją jednak opinie przeciwne, które wskazują na zanik różnic pomiędzy przedstawicielami obu płci w efekcie oddziaływania odpowiedniego wpływu społecznego.

⁴¹ Oprócz chrześcijan w badaniach tych brali udział hindusi, żydzi i muzułmanie (zob. K. M. Loewenthal, A. K. MacLeod, M. Cinnirella, *Are women more religious than men? Gender differences in religious activity among different religious groups in the UK*, *Personality and Individual Differences* 32 (2002) 1, 133-139). Można mieć jednak zastrzeżenia co do doboru próby (chrześcijanie przeważali w sposób znaczący). Wątpliwości budzi też miarodajność badania przedstawicieli innych religii poza ich kontekstem kulturowym. Z kolei Wulff przytacza wyniki analiz, które wskazują na wyższą religijność jedynie wśród żydów i mormonów (D. M. Wulff, *Psychologia religii*, 273).

⁴² B. Beit-Hallahmi, M. Argyle, *The psychology of Religious Behavior*, 140.

⁴³ D. G. Myers, *Psychologia społeczna*, tłum. A. Bezwińska-Walerjan, Poznań 2003, 233-236; W. Wosińska, *Psychologia życia społecznego*, Gdańsk 2004, 327-330.

⁴⁴ A. S. Miller, *Going to hell in Asia: the relationship between risk and religion in a cross cultural setting*, *Review of Religious Research*, 42 (2000) nr 1, 5-19.

⁴⁵ B. Beit-Hallahmi, M. Argyle, *The psychology of Religious Behavior*, 141.

⁴⁶ A. S. Miller, J.P. Hoffmann, *Risk and Religion: An Explanation of Gender Differences in Religiosity*, *Journal for the Scientific Study of Religion* 34 (1995) nr 1, 63-75.

Jedynym wyróżniającym dziewczęta od chłopców faktorem byłby poziom agresywności.⁴⁷

Inną próbą wytłumaczenia różnic pomiędzy przedstawicielami obu płci na polu religijności jest odwołanie się do zagadnienia zatrudnienia. Badania socjologiczne rzeczywiście wskazują na częstsze uczęszczanie do kościoła przez osoby bezrobotne. Tłumaczy się to większą ilością wolnego czasu.⁴⁸ Ponieważ w cywilizacji zachodniej kobiety częściej pozostają bez pracy mogłoby się to ich dotyczyć. Wyniki prowadzonych w Australii badań wykazały, że zatrudnienie jest silnym czynnikiem wyjaśniającym uczęszczanie do kościoła.⁴⁹ W poglądzie tym istnieje jednak pewne kontrowersyjne założenie, które utożsamia całą religijność z jej behawioralnym przejawem, jakim jest chodzenie do kościoła. Poza tym teoria ta nie była testowana w społeczeństwach o większym bezrobociu wśród mężczyzn.

Podjęto również próby wyjaśniania różnic międzypłciowych poprzez wykonywanie zadań charakterystycznych dla ról płciowych, a konkretnie wychowywanie dzieci. Badania empiryczne nie potwierdziły jednak tego założenia.⁵⁰

Kolejny pogląd pretendujący do miana teorii wyjaśniającej różnice międzypłciowe w zakresie religijności odwołuje się do zagadnienia socjalizacji płciowej.⁵¹ Jego zwolennicy twierdzą, iż różne drogi na których przebiega socjalizacja dziewcząt i chłopców tworzą swego rodzaju uwarunkowania dla rozwoju późniejszej religijności. Dziewczęta będąc wychowywane do posłuszeństwa, odpowiedzialności i opiekuńczości są bardziej „predysponowane” do osiągnięcia intensywniejszej religijności niż chłopcy, u których naciska się na rozwój samozaufania i niezależności. Płci żeńskiej łatwiej przychodzi w związku z tym akceptacja przekonań religijnych i ma ona większą gotowość do zaangażowania religijnego.⁵² Twierdzi się także, że żeńska socjalizacja obejmuje rozwój takich cech, jak zaangażowanie się na polu religijnym i posłuszeństwo przedstawicielom

⁴⁷ C. D. Batson, L. W. Ventis, *The religious experience*, 39.

⁴⁸ L. Iannacone, *Religious practice: A human capital approach*, *Journal for the Scientific Study of Religion* 29 (1990), 297-314; M. Argyle, *Psychology and Religion*; A. S. Miller, R. Stark, *Gender and Religiousness*.

⁴⁹ B. Beit-Hallahmi, M. Argyle, *The psychology of Religious Behavior*, 145.

⁵⁰ M. Steggarda, *Religion and the Social Positions of Men and Women*, *Social Compass* 40 (1993), 65-73.

⁵¹ M. Argyle, *Psychology and Religion*, 43; J. Król, *Psychologiczne aspekty badania fenomenu religii*, Opole 2002, 135-137.

⁵² A. S. Miller, R. Stark, *Gender and Religiousness*, 1402.

duchowieństwa.⁵³ Wyniki niedawnych badań wskazują, że hipoteza ta nie znajduje poparcia w danych empirycznych.⁵⁴

Bardziej szczegółowym tłumaczeniem mechanizmów powodujących różnice zajął się B. Turner. Odwołuje się on do koncepcji siły społecznej (social power). Według niego kobiety doświadczają pewnego braku takiej siły. Proponuje on trojaki wytłumaczenie oddziaływania takiego stanu rzeczy na religijność. Po pierwsze brak takiej siły może wykształcać w kobietach wyuczoną bezradność bądź submisyjność. Taki stan ma prowadzić do rozwiązywania swoich frustracji poprzez religijność. Po drugie, jak wspomniano już wcześniej, brak ten może być wynikać z większego bezrobocia wśród kobiet, co sprawia, że w związku z tym mają one więcej czasu na praktyki religijne. I ostatnią propozycją jest wreszcie ta, która odwołuje się do teorii ról społecznych. Kobiety pełniąc role przypisane im w społeczności, opierające się w dużym stopniu na podporządkowaniu, dążą do kompensacji swoich aspiracji poprzez aktywność na polu religijnym.⁵⁵ Hipotez tych nie udało się potwierdzić empirycznie.⁵⁶ Poza tym religijność w takiej perspektywie jawi się jedynie jako swego rodzaju mechanizm obronny, zamiast posiadającego swą autonomię fenomenu.

M. Jarosz wskazuje na inne źródło istniejących różnic, tkwiące w kulturze. Być może kobiety znajdują się pod większą społeczną presją w wyniku istniejących skryptów społecznych, dotyczących ich większego zaangażowania na płaszczyźnie religii. Społeczeństwa podlegające ciągłej zmianie, jak również współczesne ruchy feministyczne obecne w kulturze zachodniej w konsekwencji prowadzą do zatarcia różnic pomiędzy osobowościowymi zmianami wynikającymi z różnic płci. Społeczeństwa tradycyjne częściej widzą religijność jako konieczny element bardziej u kobiet niż u mężczyzn.⁵⁷

Inny z czynników mający wpływ na strukturę i kształt odniesień do Boga to religijność rodziców bądź osób znaczących. Oddziaływanie tych ostatnich można zinterpretować w oparciu o procesy wychowania i uczenia się.⁵⁸ Przedstawiciel skandynawskiej szkoły psychologii religii H. Sundén zaproponował podział rodziców przekazujących prawdy religijne na trzy grupy. Pierwszy typ to osoby „niepewne religijnie”. Mają one mało

⁵³ B. Beit-Hallahmi, M. Argyle, *The psychology of Religious Behavior*, 146.

⁵⁴ A. S. Miller, R. Stark, *Gender and Religiousness*.

⁵⁵ B. S. Turner, *Religion and Social Theory*, London 1991.

⁵⁶ A. S. Miller, R. Stark, *Gender and Religiousness*.

⁵⁷ M. Jarosz, *Interpersonalne uwarunkowania*, 44.

⁵⁸ C. W a l e s a, *Rozwój religijności człowieka. T.I: Dziecko*, Lublin 2005, 74.

sprecyzowany, a w niektórych przypadkach negatywny stosunek do religii i Kościoła. Przekaz tradycji religijnej jest często arbitralny, niespójny i dokonuje się wyłącznie drogą werbalną. Takie podejście sprzyja rozwojowi religijności opartej na wątpliwościach religijnych, mogącej ulec w dojrzałym życiu swoistej anihilacji. W skład drugiej grupy wchodzić ci rodzice, którzy wyróżniają się poczuciem akceptującej pewności. Poprzez własne spójne postawy umożliwiają rozwój religijności u własnych dzieci. Tymczasem grupę trzecią stanowią ci rodzice, którzy są w nadmierny sposób pewni własnej prawidłowej realizacji zaleceń wyznawanej przez siebie religii. Przyjmując dominującą postawę wobec dziecka mogą doprowadzić do zaburzeń rozwoju jego religijności.⁵⁹

Według Jarosza szczególna skuteczność w przekazie religijności zachodzi wówczas, gdy religijność rodziców zajmuje centralne położenie w strukturze osobowości. Jest ona wówczas postrzegana przez dzieci jako ważny wzorzec dla własnej religijności i w tworzeniu relacyjnych odniesień do Boga. Jednak w przypadku, gdy religijność zajmuje mało istotne miejsce w osobowości rodziców wpływ na rozwój religijności u dzieci będzie znacznie osłabiony. Tego typu wpływ nie będzie ograniczał się tylko do środowiska rodzinnego. W pewnym momencie życia jego źródło może przesunąć się do ważniejszych grup odniesienia.⁶⁰

Wyniki badań wśród studentów Uniwersytetu Stanforda potwierdzają, że najsilniejsze oddziaływanie postaw rodziców na postawy dzieci dokonuje się w sferze religijnej.⁶¹ Teza o istotności wpływu rodziny na rozwój religijności została potwierdzona także na gruncie polskim. Dowiedziono, że im silniejszy jest pozytywny związek z rodziną, tym bardziej aktywne i pozytywne są postawy badanych wobec religii. W przypadku, gdy badani nie akceptują swej rodziny, to nawet stały kontakt z nią nie wpływa na wykonywanie przez nich praktyk religijnych. Postawy negatywne wobec religii wiążą się najczęściej z brakiem związku z rodziną. Tenże sam brak związku może owocować wysokim poziomem wątpliwości o charakterze religijnym.⁶² W naszym kraju prowadzone były również badania w zakresie analizy klimatu rodzinnego z dzieciństwa. Wykazały one negatywny wpływ na relacje religijne takich czynników jak: atmosfera napięcia i gniewu (konflikty rodzinne) oraz brak otwartości w rodzinie i bierna zależność.

⁵⁹ J. Król, *Psychologiczne aspekty*, 140.

⁶⁰ M. Jarosz, *Interpersonalne uwarunkowania*, 44.

⁶¹ B. Beit-Hallahmi, M. Argyle. *The psychology of Religious Behavior*, 100.

⁶² J. Król, *Wpływ posiadanego obrazu ojca na pojęcie Boga u dzieci*. w: *Psychologia religii*, red. Z. Chlewiński, Lublin 1982, 181-223; tenże, *Psychologiczne aspekty*, 140.

Z kolei doświadczenie bezwarunkowego szacunku (najsilniejszy związek), wspólnotowy klimat rodziny, doświadczanie zrozumienia, a także otwartości i szczerości wpływają pozytywnie na rozwój relacji z Bogiem. Spośród elementów klimatu rodziny aktualnej te same elementy „sprzyjają” rozwojowi dojrzałych relacji religijnych, jednak inna jest ich hierarchia wynikająca z siły związku. Najsilniejszym elementem jest wspólnotowy klimat rodzinny, w dalszej kolejności doświadczanie zrozumienia, doświadczanie otwartości, a także w zdecydowanie mniejszym stopniu doświadczanie bezwarunkowej akceptacji i bezwarunkowego szacunku. Negatywnie koreluje z relacją religijną atmosfera konfliktów, napięcia i gniewu.⁶³ Na tej podstawie można wnioskować, że to nie sama rodzina jako taka jest czynnikiem decydującym o jakości struktur religijności. Jako faktor o znacznie większej sile determinowania należałoby tu wskazać jakość kontaktu czy też więzi z poszczególnymi osobami w rodzinie – a najbardziej z osobami znaczącymi.⁶⁴

Szczególna rola przypada w takiej perspektywie matce. To jej opieka, styl nawiązywania i podtrzymywania relacji z dzieckiem, sposoby i strategie zaspokajania przez nią potrzeb są fundamentalne dla tworzenia reprezentacji Boga. Równie istotną funkcję dla przyszłego sposobu wchodzenia w relację z Bogiem czy też doświadczania jego obecności odgrywa ojciec. Choć jego oddziaływanie jest w sensie chronologicznym nieco późniejsze, to jednak dostarcza doświadczeń w oparciu o które budowane jest poczucie mocy Boga, kompetencji i sprawiedliwości. Istnieją dość mocne argumenty, by twierdzić, że „w strukturach poznawczych człowieka istnieje jedna matryca interpersonalna odpowiadająca za sposób wchodzenia w kontakty z Bogiem oraz innymi ludźmi. Decyduje ona o treściach wypełniających relacje”⁶⁵ Pomimo tego, że podmiot relacji religijnej ma świadomość różnicy pomiędzy przedmiotem interakcji religijnej a przedmiotem typowo ludzkiej relacji to jednak należy uznać, że w nawiązywaniu każdej relacji biorą udział te same mechanizmy poznawczo-emocjonalne. Bezpośredniość występująca w tej relacji nie ma charakter fizycznego, ale personalny, podobna jest do bezpośredniości występującej w spotkaniu interpersonalnym typu człowiek – człowiek.⁶⁶

Dodatkowym czynnikiem wpływającym nie tyle na sam rozwój religijności, co na jej dynamikę jest środowisko. Dokładnie można wyróżnić

⁶³ W. Chaim, *Interpersonalne korelaty*, 231-234.

⁶⁴ S. Kuczkowski, *Psychologia religii*², Kraków 1998, 147.

⁶⁵ M. Jarosz, *Interpersonalne uwarunkowania*, 45.

⁶⁶ W. Chaim, *Religijność jako komunikacja. Zastosowanie paradygmatu interakcyjnego w psychologii religii*, Roczniki Filozoficzne KUL 41 (1993) nr 4, 23-39.

dwa czynniki środowiskowe. Jeden z nich odnosi się do wspólnoty religijnej. Na strukturę religijności oddziaływać tu będzie sam rodzaj danej religii, jej struktura wierzeń, ale też rozmiar własnej grupy religijnej w miejscu zamieszkania (parafii, wspólnoty) czy na większym obszarze geograficznym.⁶⁷ Drugi z czynników dotyczy miejsca samego zamieszkania, a dokładnie jego wielkości. W wielu krajach obserwuje się dość duży poziom religijności u osób zamieszkujących tereny wiejskie. Z kolei osoby zamieszkujące duże skupiska miejskie cechują się strukturą religijności o nieco gorszych jakościowo parametrach.⁶⁸

⁶⁷ W Prężyna, *Funkcja postawy*, 127-128.

⁶⁸ B. Beit-Hallahmi, M. Argyle, *The psychology of Religious Behavior*, 160-161.